
О.О.Штепа,
здобувач кафедри філософії
ПНПУ імені В.Г.Короленка

ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО СОЦІУМУ ЯК ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Надзвичайно важливим на сьогоднішній день є відстеження історичної генези правової ментальності українців та її впливу на державотворення наших пращурів. У цьому контексті цікавою є правова ментальність населення Київської Русі в період створення першої держави на теренах сучасної України. П.Музиченко поділяє період існування Давньоруської держави на чотири етапи: 1) формування руської державності в межах землі полян (VI ст. – 882 р.); 2) розширення Київської Русі за рахунок приєднання інших слов'янських земель (882–1093 рр.); 3) початок розпаду Київської Русі (1093–1169); 4) руїна та занепад Київської держави (1169–1240 рр.) [1, 31].

Розглянемо особливості правової ментальності стародавніх русів та її вплив на державотворення останніх. На думку М.Поповича, «повсякденні практики середньовічної української (руської) людини демонструють її некритичність і високу наближеність до верхнього полюса одномірності, що означає також зближення сфери **ratio** з силовими, сугестивними вимірами... На рівні побутової свідомості це означало насиченість практик, у тому числі техніко-господарських, різного роду фантастичними прикметами і заборонами. Однак у християнській культурі апеляції до супранатурального все ж виходять за межі повсякденності, залишаючись в основному у високій сфері вірувань і загальних пояснень світобудови і людського буття [2, 234].

Як відзначає В.Ятченко, «аби забезпечити розвій на засадах християнства, давньоруське суспільство мусило шукати свій варіант сполучення інноваційного з традиційним, створювати власну модель історичного розвитку... Вихована на скіфсько-зороастрійському дуалістичному сприйнятті, суспільна свідомість звично витрактовувала явища в нехитрому двоколірному зображенні: в принесеній новій вірі «возсіяла благодать Божа», яка вирвала неосвічений люд із лап сил диких і старих... Долучились і чинники суто земного, «посейбічного» походження. Князі домагалися нових форм сакралізації

та легітимізації своєї влади, Візантія – культурного й політичного домінування на правах держави, котра на своїх раменах несе забороло християнства, ченці – ствердження себе як носіїв «благословенія Святыя Горы» [3, 79].

Правова культура Київської Русі розвивалася шляхом сприйняття ідей провіденціалізму, тобто поглядів, згідно з якими хід історичних подій пояснювався волею провидіння (божества), а не їх внутрішньою закономірністю. Т.Федоренко наголошує: «З XII століття християнство стало мірилом соціальної поведінки населення. Християнське світобачення визначало систему поглядів, додержуючись яких представники світської та духовної влади розв'язували соціальні конфлікти. Воно було тією основою, яка визначала цілі соціальної діяльності, підґрунтя виникнення, становлення і розвитку багатьох суспільних відносин у Київській Русі» [4, 115–116]. О.Сухарев вважає, що до початку татаро-монгольського завоювання Стародавньої Русі в ментальності суспільства, а частіше і на рівні окремої особистості, діяли два взаємно протилежні етнодиференціальні блоки (язичницький і християнський), вибір між якими (особливо у віддалених сільських поселеннях) був відносно вільний (за винятком великокнязівського докільля і частини міського населення та духівництва) [5, 44].

О.П.Дзьобань, розглядаючи етимологію поняття «православ'я», відзначає, що «воно складається з двох слів «право» і «славлю», але мова йде перш за все про божє право та особливе його становище у порівнянні зі світським правом. Разом з тим необхідно зазначити, що саме православна релігія допускала первинність світської влади над церковною, на відміну від тогочасного католицизму. Фактично, православна релігія стала духовним підґрунтям для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту» [6, 85].

Ці ментальні особливості зумовили специфіку виникнення і розвитку інституту державної влади в Давньоруській державі. Так, А.Павко вважає, що «однією з провідних тенденцій політичного розвитку давньоруської держави, становлення та еволюції її політичної системи було те, що конфігурація влади у Київській Русі поєднувала в собі монархічну, аристократичну, демократичну і теократичну моделі управління, які водночас конкурували між собою. Саме баланс різних її напрямів та гілок політичної влади забезпечував

едність і цілісність цієї держави, її внутрішню стабільність на довготривалому відрізку історичного часу існування Київської Русі» [7, 37].

Одним з найбільш яскравих давньоруських авторів був митрополит Іларіон. Він яскраво описує правову ментальність тогочасного соціуму. Джерелом походження владних повноважень у державі Іларіон вважає, наприклад, божественну волю, а їх носієм – князя, якого оголошує спадкоємцем небесного царства. Владні повноваження він здобуває винятково за принципом спадкової наступності [8, 28].

Традиції влади і владних відносин, на думку М.В.Поповича, пов'язані з традиціями обміну, даріння/віддарування. «Саме тут, у перерваному акті даріння, здається, треба шукати вирішення старої суперечки Ю.М.Лотмана й А.А.Зіміна про поняття «честь» і «слава». З погляду Лотмана, князь давав своїм воїнам *честь* як «заробітну платню» (честью тоді називався і трофей), а дружина своїми перемогами віддавала князеві *славою*. Зімін же наводив контрприклад з літописних текстів, які свідчили, що в поняттях сучасників дружина віддавала князеві й честь. Заперечення Ю.М.Лотмана спиралися на західноєвропейські джерела, що свідчили про логічність його гіпотези, але були недостатньо переконливими для давньоруського матеріалу.

Пояснення ситуації слід шукати не у відсутності чіткої структури феодальних відносин, а в характері зобов'язань та уявлення про *долг*. *Долг* – не річ (гроші і т.ін.), а *стан*, в якому опиняється людина, що одержала дар і не відповіла на нього своїм даром» [2, 241–242].

Ці ментальні засади зумовили особливий політичний та соціально-правовий статус князя в давньоруській державі. І.В.Музика стверджує: «Інститут князів бере свій початок від родоплемінних виборних військових ватажків (вождів) із кола найдужчих і шанованих воїнів, яких наділяли суддівською та військовою владою. Поступово з вождів склалася місцева родоплемінна аристократія – князі» [9, 60]. Л.А.Кушинська відзначає, що «головною особливістю монархічного устрою Русі була його незавершеність та наявність звичаєвих елементів. У період розквіту Київської держави княжа влада була обмежена об'єктивними чинниками, зокрема, княжою радою, вічем, громадою. Їх взаємодію визначало звичаєве право» [10, 39].

Значний вплив на соціальне становище князя справляв «візантійський чинник». Так, П.В.Сацький відзначає, що «християнізація інтегрує у правову систему Русі норми канонічного права, на які

мав зважати князь, як найвища судова інстанція, а також, згідно норм канонічного права визначався статус князя. Оскільки прийняття християнства як офіційної релігії у Руській землі було здійснено за волі князя, а також християнізація країни була визначена основним напрямом внутрішньої політики князівської влади, то князь висловив свою власну волю у питанні інкорпорації канонічних норм у правову систему Русі» [11, 91–92].

Іншим важливим політичним та соціально-правовим інститутом було віче. Скликання віча, нерідко викликалось надзвичайними обставинами – зовнішньою загрозою, необхідністю покликання князя, його утвердження чи зміщення тощо. При цьому частіше віче скликалось за ініціативою князя. Тобто сам князь змушений був звертатись до віча за рішенням і підтримкою, коли цього вимагали обставини і коли його авторитет був недостатнім [12, 137]. Якщо пропозиції ініціаторів віча не викликали незгоди або суперечок, то питання вирішувалось швидко і однозначно. Більш складні питання, винесені на віче, всебічно обговорювались. Своє схвалення чи незгоду учасники віча висловлювали у виступах, дебатах або голосними криками [12, 139].

Як зазначає Л.Кушинська, «в давнину священним поняттям було поняття власної території. У слов'янській міфології її охороняв дух предка – Чур. Порушення межі, певного кордону й нині у російській мові виражається поняттям «чересчур», а в X ст. викликало екзистенційний страх. Якщо хтось заходив на чужу територію, він мусив узгоджувати свої дії зі звичаями цієї землі. Порушення загальноприйнятого укладу викликало незадоволення місцевого населення» [13, 4].

З таких ментальних уявлень поступово формувалися соціальні інститути роду та громади (верви). На думку Л.Кушинської, «поняття «род» вживалося у подвійному значенні – як божество і як група людей, пов'язаних кровними зв'язками. Ця спільнота була головною виробничою одиницею, і важливе значення мало збереження цілісності роду. Саме тому у слов'ян священною вважалася кров, і всі представники роду вважались недоторканими» [14, 18].

О.Бабінова наголошує, що в Київській Русі: «Демократія на теренах України того часу заслуговує на більш широке визнання. Вона дійсно існувала, розвивалась, і цей факт нашого історичного минулого може нас багато чому навчити. А саме постійне прагнення

українського народу за будь-яких обставин до свободи, вільного волевиявлення та вільного життя заслуговує на повагу. Система місцевого самоврядування того часу може і зараз бути прикладом... В українській ментальності центральні органи є уособленням пригнічення, у той час як місцеве самоврядування є владою рідною, своєю. Саме ця ментальна специфіка сприяла широкому розвитку народної демократії та представництва, самоврядних традицій українців як за часів Київської Русі, так і пізніше – у Галицько-Волинському князівстві, Литовській та Польській державах» [15, 35].

Община відіграла значну роль і в процесі розслідування злочинів, зокрема, крадіжок. Л.Кушинська стверджує, що «звичаєвий елемент кругової поруки членів громади проявлявся у відповідальності села за злочин, навіть ще не повністю доведений. За звичаєм селяни повинні були або довести свою невинність – «отсочать от себя след», або взяти участь у розшуку (злочинця – **О.Ш.**), або сплатити вартість речі і продажу, тобто грошовий штраф на користь держави в особі князя [16, 6].

Своєрідний ментальний зміст вкладали руси у поняття «закон». Зокрема, тлумачення цього терміну знаходимо у праці «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Він розрізняє закон, який за допомогою заборон регулює поведінку людини в суспільстві, та істину, що уособлюється у високому моральному стані людини. Закон, визначаючи зовнішні вчинки людей на стадії, коли люди ще не досягли досконалості, готує людство до опанування істиною та благодаттю [8, 28]. І.Луцький відзначає, що «прочитані Іларіоном ключові засади християнства з позицій українського світосприйняття стали новим, найнадійнішим, чинником консолідації українського етносу. На їх підставі «запрацював» механізм державницько-правової свідомості простих людей на рівні спільного розуміння соціальною групою своїх прав як межових ситуацій необхідності і свободи [17, 257]. Тобто, дослідник підтверджує, що тлумачення закону в «Слові» служило джерелом ментального сприйняття цього поняття у руському соціумі.

Н.П. Осипова звертає увагу, що, наприклад, у Остромировому Євангелії (1056–1057) міститься розуміння «закону», відмінне від грецького «Номас», оскільки наші пращури тлумачили закон у двох значеннях – в юридичному і побутовому, як звичний спосіб життя, звичай. У «Руській правді» також зустрічаються два поняття – «закон»

і «покон» (початок, звичай, переказ). Таким чином, концепція закон і звичай поєднані в єдине ціле [18, 104.].

Найвідомішим «законом», що уособлює правову ментальність наших пращурів, є «Руська правда». Цікавою в цьому контексті є думка О.Гуцуляка, який вважає, що «Руська правда» походить з давньоіндійського уявлення про Ріту, засвідчену ведами. Ріта – це вищий світопорядок, котрому підпорядковуються самі боги. У давньоіранській традиції Ріті-Правді відповідає Аршта, або Арта. Дослідник припускає, що Ріта і Аршта виходять з єдиного арійського прообразу чи вірування. Він наголошує: «правда є міф. Міф міститься біля джерел буття... Правда засвідчує не просту наявність, а вищу осмисленість буття, істина підтверджує буття Правди. Тобто Русь пошуку Закону-Правди (Практичної Істини) – це носій теорії справедливого світу, за якою люди бачать світ справедливим і чесним місцем, у якому кожен отримує за заслугами. Нещастя падають на голови жертв за те, що вони скоювали щось негідне, адже переконання у справедливості світу забезпечує почуття контролю над подіями і відсторонене тривогу, створюючи психологічний комфорт, базовані на тому, що неприємності трапляються з неприємними або нерозумними людьми (етносами, націями)» [19, 87–88].

Як відомо, у 1240 р. Київська Русь припинила своє існування як єдина держава. А.М.Киридон та С.С.Троян вважають, що «Київська Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова». Розглядати її як таку означало б «приписувати їй вищий рівень політичної організації. Але вона не мала ані централізованого управління, ані всеохоплюючої бюрократичної системи» [20, 11]. Важко не погодитись з таким твердженням. Крім того, є очевидним, що викладені нами особливості правової ментальності давньоруського соціуму свідчать: повноцінної держави даний етнос створити не міг. Це було спричинено наступними ментальними особливостями у сфері праворозуміння. По-перше, правова ментальність русів була ще наївно-міфічною та примітивною; по-друге, вона зазнавала (аж до монгольського завоювання) впливу двох взаємопротилежних світоглядних парадигм – язичницької та християнської, що зумовлювало значну суперечливість та фрагментарність правової ментальності; по-третє, оскільки давньоруське суспільство не було централізованим, а являло собою розгалужену систему племен та племінних союзів, що, в свою чергу, поділялися на велику кількість сільських

общин – верв, то і формування правової ментальності в різних племенах і навіть в різних обшинах відбувалося неоднаково, хоч і мало яскраво виражені спільні тенденції; по-четверте, проживання в умовах постійної військової загрози зумовило розвиток культу сили, військової звитяги, носіями якої були князь та дружина, а «правові» механізми регулювання суспільних відносин за таких обставин були якщо не повністю нівельовані, то в крайньому разі посідали другорядні позиції; по-п'яте, становий характер давньоруського суспільства зумовив поступове формування суттєвих розбіжностей в сприйманні одних і тих самих ментально-правових архетипів різними соціальними верствами, що унеможливило консолідацію усіх індивідів навколо державотворчого процесу. Поза всяким сумнівом, були і інші «ментальні вади» давньоруського соціуму, що системно перешкоджали йому створити власну повноцінну державність. Та попри всі перепони саме епоха Київської Русі заклала підвалини для національного державотворення в сучасній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Музиченко П.П.* Історія держави і права України. Навч. посібник / П.П.Музиченко. – К.: Т-во «Знання», 2003. – 429 с.
2. *Попович М.В.* Українська національна ментальність / М.В.Попович // Проблеми теорії ментальності / М.В.Попович та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 232–270.
3. *Ятченко В.* Національна ментальність і модель історичного розвитку / В.Ятченко // Сучасність. – 1995. – №2. – С.78–83.
4. *Федоренко Т.* Вплив християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі / Т.Федоренко // Право України. – Харків, 2001. – С.114–116.
5. *Сухарев О.* Розвиток ментальності вищих прошарків суспільства від кінця Х до XVII століття / О.Сухарев // Психологія і суспільство. – 2013. – №3. – С.33–57.
6. *Дзьобань О.П.* Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства / О.П.Дзьобань // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні / Л.М.Герасіна, О.Г.Данильян, О.П.Дзьобань та ін. – Харків: Право, 2009. – С.83–103.
7. *Павко А.* Інститут державної влади Київської Русі в контексті політичних процесів сьогодення / А.Павко // Віче. – 2008. – №11. – С.35–37.

8. *Павко А.* Правничо-політична думка Київської Русі у цивілізаційному вимірі / А.Павко, Я.Павко // Віче. – 2011. – №20. – С.27–31.
9. *Музика І.В.* Дискусійні проблеми історії державності Київської Русі / І.В.Музика // Часопис Київського університету права. – 2002. – №2. – С.57–64.
10. *Кушинська Л.А.* Звичаєва правосвідомість та особливості монархічного устрою давньоруської держави / Л.А.Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – №7. – С.29–40.
11. *Сацький П.В.* Візантійський вплив на процес еволюції Великого князя Литовського / П.В.Сацький // Юридична наука. – 2013. – №6. – С.84–96.
12. *Єрмолаєв Є.* Віче в Київській Русі – важлива складова державного механізму / Є.Єрмолаєв // Право України. – 2003. – №3. – С.136–141.
13. *Кушинська Л.* Становлення державного права і племінна звичаєва традиція в Київській Русі (кінець IX–X ст.) / Л.Кушинська // Історія України. – 2000. – жовт. (№38). – С.3–4.
14. *Кушинська Л.А.* Християнський закон та звичаєва правосвідомість / Л.А.Кушинська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – №10. – С.16–22.
15. *Бабінова О.* Історичний розвиток та становлення демократії на теренах сучасної України в період виникнення перших державних утворень до початку козацької доби / О.Бабінова // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2004. – №4. – С.30–37.
16. *Кушинська А.* Елементи звичаєвого права в «Руській Правді» / А.Кушинська // Історія України. – 1999. – №38. – С.5–6.
17. *Луцький І.* Вплив християнства на правову свідомість українців у до-свіді першої української держави (Київська Русь) / І.Луцький // Право України. – 2009. – №10. – С.254–260.
18. *Осипова Н.П.* Ментальне тло правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства / Н.П.Осипова // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні / Л.М.Герасіна, О.Г.Данильян, О.П.Дзьобань та інші. – Харків: Право, 2009. – С.103–124.
19. *Гуцуляк О.* Українська національна ідея і пошук Книги національного буття / О. Гуцуляк // Соціальна психологія. – 2008. – №3. – С.84–93.
20. *Киридон А.М.* Етапи українського державотворення: кросісторичне дослідження / А.М.Киридон, С.С.Троян // Історія та правознавство. – 2010. – №19/21. – С.9–17.

Штена О.О. Правова ментальність давньоруського соціуму як чинник державотворення доби Київської Русі.

У статті розкриваються особливості формування правової ментальності населення Київської Русі та її роль у розбудові Давньоруської держави. Зокрема, відстежується її генеза, виділення правової ментальності з міфологічної та релігійної свідомості наших прашурів. Досліджено особливості формування таких ментальних архетипів, як «влада», «державна», «грумада», «закон». Проаналізовано ментальне тло таких писемних пам'яток того часу, як «Слово про закон и благодать» митрополита Іларіона та «Руська правда». В статті також проводяться паралелі між особливостями праворозуміння стародавніх русів та побудовою ними тих чи інших державно-правових інститутів. Тут же зроблено спробу обґрунтування взаємозв'язку між рівнем розвитку правової ментальності руського соціуму та досконалістю створеної ним держави. Автор виокремлює ментальні «деформації» населення Київської Русі, що не дали йому можливості побудувати справжню державу. Отже, можна дійти висновку, що попри всі перепони саме епоха Київської Русі заклала підвалини для національного державотворення в сучасній Україні.

Ключові слова: Київська Русь, державотворення, правова ментальність, соціум, князь, правосвідомість, Руська Правда.

Штена А.А. Правовая ментальность древнерусского социума как фактор образования государства эпохи Киевской Руси.

В статье раскрываются особенности формирования правовой ментальности населения Киевской Руси и ее роль в создании Древнерусского государства. Отслеживается ее генезис, выделение правовой ментальности из мифологического и религиозного сознания наших предков. Исследованы особенности формирования таких ментальных архетипов, как «власть», «государство», «община», «закон». Проанализированы ментальные основы таких письменных памятников того времени, как «Слово про закон и благодать» митрополита Илариона и «Русская правда». В статье также проводятся параллели между особенностями правопонимания древних руссов и строительством ими тех или иных государственно-правовых институтов. Тут же сделана попытка обоснования взаимосвязи между уровнем развития правовой ментальности русского социума и универсальностью созданного им государства. Автор также выделяет ментальные «деформации» населения Киевской Руси, которые не позволили ему построить настоящее государство. Таким образом, несмотря на все преграды именно эпоха Киевской Руси положила начало национальному образованию государства в современной Украине.

Ключевые слова: Киевская Русь, государствообразование, правовая ментальность, социум, князь, правосознание, Русская Правда.

Shtepa A.A. Legal mentality of ancient society as a factor in state formation of epoch Kievan Rus.

The article reveals the peculiarities of the legal mentality of the population of Kievan Rus' and its role in the creation of the ancient Russian state. Including the tracking of its genesis, the allocation of legal mentality of mythological and religious consciousness of our ancestors. The features of the formation of such mental archetypes as «power», «state», «community», «law». Analyzed the mental foundations of written records of the time as the «Word about the law and grace» Metropolitan Hilarion and «Russian Truth». The article also draws parallels between the characteristics of ancient Rus of law and construction of one or another state and legal institutions. Immediately attempt to substantiate the relationship between the level of development of the legal mentality Russian society and versatility he established state. The author also highlights the mental «deformation» of the population of Kievan Rus, which did not allow him to build a real state. Examining all sources, it can be concluded that in spite of all obstacles is the era of Kievan Rus laid the foundation for a national state formation in modern Ukraine.

Key words: Kievan Rus, state formation, legal mentality, society, the prince of justice, Russian Pravda.